

nek polgári jogot és tekintélyt szerezzen ott, ahol nevét is alig ismerték. Világosan föltárta hitünk szépségeit, erényeit. Unitárius nők és ifjak tanuljátok megismerni és tovább folytatni, amit Percelné Kozma Flóra oly dicsőségesen folytatott. Tiszteljük és áldjuk emlékét!

Dr. Boros György.

A VALLÁS ÉS ERKÖLCS UNITÁRIUS NÉZŐPONTBÓL.

Legegyszerűbb volna e kérdés olyan megoldása, hogy a problema egyes fogalmait iparkodnánk megállapítani s így foglalkoznánk a vallás és erkölcs fogalmaival formailag és tartalmilag; s miután az unitárius nézőpontot is félreérthetetlenül értelmeztük, e nézőpontot állandóan alkalmaznók. Tekintettel azonban arra, hogy a bölcséleti okoskodás meglehetősen elvont mezőre jutott mind a vallás, mind az erkölcs fogalmának tárgyalásával úgyannyira, hogy a fogalmi meghatározások lehetőleg kiküszöböljék a sajátos egyéni vonásokat s magát a megélést, a történetet; és viszont a történeti leírások nélkülözik a rendszeres áttekintést s így sokszor az adatoktól nem látjuk az elvet, törvényszerűséget: ez alkalommal nem lépünk sem egyik, sem a másik mezőre; nem operálunk sem elvont logikai fogalmakkal, sem pusztán történeti statisztikaszzerű adatok előszámolásával, hanem a magunk sajátos eljárását fogjuk követni.

I.

1. Általánosságban megállapítható, hogy a *vallás az embernek és Istennek egymáshoz, az erkölcs pedig az embernek embertársához való viszonyát fejezi ki*. Következésképpen az a viszony, ami az ember és Isten közt volt, van és lehet, mindig vallási és soha sem erkölcsi viszony; amely pedig az ember és embertársak között van, mindig erkölcsi és soha sem vallási. Mikor pedig kétséges e megkülönböztetés helyessége, akkor a vallás és erkölcs egymáshoz való valamilyes viszonya forog szóban. Eszerint tehát alap és soha szem előtt nem tévesztendő tény az, hogy a *vallásnak* és az *erkölcsnek* saját természeténél fogva az emberiség életében teljesen sajátos és egymástól föltétlenül megkülönböztetendő jelentése és értéke van.

2. Problémánk két főtenyezője tehát az *ember* és az *Isten*. E két tényező közül az ember számára — mint megismerő — első az ember s csak azután következik — kit megismer — az Isten. Így első teendőnk az ember értelmezése. Tudniillik: az *ember* vallásos és az *ember* erkölcsös. Minket az ember vallása és erkölce érdekel s illet Istenrel kapcsolatban kérdésésképpen fel sem vethetünk. Egy főtenyezőnk marad tehát egy-

előre, kivel kapcsolatban kérdéseink támadnak s feleleteket keresünk és ez az *ember*.

3. *Ki és mi az ember?* E kérdésre sem óhajtunk logikai meghatározásokkal, vagy emberek előszámolásával felelni, mert nem akarunk á priori esetleges hamis fogalmakkal indulni útnak. Az ember nevezeten értjük általában azt az átalakuláson, fejlődésen átmenő lényt, aki mióta valósággal jelentkezett az életben, egyéni és tömeges életet élve, az emberiség összeségét ölelte és öleli magába. Hogy aztán ezt az embert értelme, érzésvilága, vagy akarata jellemzi és hogyan, az még nem kérdésünk. Hogy honnan jön és hová megy, azt sem próbáljuk itt megoldani; csak épen azt szögezzük le, hogy az ember az emberiség egésze s az emberiség egésze az ember egyeseiben és összességében. Nem tartozik ide az állat, nem a majom sem és nem tartoznak ide a némelyek által létezni vélt angyalok sem, csupán az ember; de ez aztán egész múltjával és egész jövőjével, vagyis fejlődő életében.

4. *A fejlődő ember* más nem lehet, *csakis társas lény*, mert a nemi különbözőség alapján lesz és szaporodik. S valószínűleg a földön nem egy pár embertől szaporodott el, hanem különböző helyeken jelenkezett. Ha kisebb lett volna benne a társas érdekek védelme, mint az egyéni önzés, elpusztult volna; mert utódokat nem nevelhetett volna. Ez azt jelenti, hogy a közösség érdeke teljesen soha sem volt elhanyagolva nála s az egyén önzése sem tudta lehetetlenné tenni szaporodását és fejlődését. Az ember szaporodásával és fejlődésével kapcsolatban egyelőre két alaptényező érdemel figyelmet s ezek: az *egyén* és a *közösség*. E két tényező alkotja az emberiséget. Általában hebizonyított ténynek vehetjük, hogy az emberiség egészében a társasság, a közösség érdeke túlnőtte az egyén érdekét, az emberi közösség alátámasztotta és alátámasztja az egyén életét is; vagyis jóllehet az egyén és köz korrelatív fogalmak, mégis az egyéni élet létesülésének tulajdonképen a társasság, a közösség az alapja.

5. Amidőn így megoldódik előttünk e nehéz kérdés, egyszerűsrimd leszámoltunk a bibliai teremtes leírásának értékével is. Különben erre nézve legjobb, ha az összehasonlítás alapján a más népek leírását és hagyományait is megtekintjük. Az első élet megjelenésének kérdése nem a mi kérdésünk; mi annak az embernek a levésére vagyunk kíváncsiak, aki már a férfi és a nő gyermeke, szülöttje. Amidőn azonban általánosságban megállapítjuk, hogy az emberi életben az életközösség, a társasság bizonyos tekintetben befogóbb fogalom volt, mint az egyénnek a fogalma, nem szabad megfeledekeznünk arról, hogy adataink és elgondolhatásunk szerint még soha sem volt az, hogy minden ember egy társas közösséghez tartozott volna; hanem a különböző embercsoportok külön-külön törekedtek élni és fejlődni. Minden embercsoportban pedig

a köz érdeke és értéke többé-kevésbé összeütközött a fejlődő egyén érdekeivel és értékeivel. Hiszen összeütközés nélkül nem volt lehetséges a fejlődés. Ez az élet törvénye volt és lesz mindörökké. Az ember mindig beleszületett egy közösségbe (még ha csak édesanyja nevelte is, mert az apa nem vitte magával az anyát az élet harcaiba) s az embernek — mint szervezetileg adott egyénnek — fel kellett és fel kell, hogy támadjanak egyéni érdekei a közérdekkel, a más érdekeivel szemben. Vagy pedig el kellett abban merülnie s ehhez képest más és más volt a felfogása is akár az Istennel, vagy istenekkel, akár embertársaival szemben; más és más volt vallása és erkölcse. Megállapítható tehát, hogy az embernek aszerint, amint benne most a közösségnek, majd az egyénnek az érdekei és értékei voltak uralkodók, más volt egyfelől a vallása és másfelől az erkölcse.

6. Eszerint az egyén és a köz kettős tényezője elhatározó az ember vallását és erkölcsét illetőleg. Ennek az értelmét később részletesen fogjuk látni. Most csak annyit jegyzünk meg, hogy az élet egészében vannak bizonyos komponensek (összetevő, alkotó tényezők), melyeknek felismerése és értékelése elsősorú kötelességünk. Az élet törvényszerűsége e tényezőktől van feltételezve, amit ha nem látunk meg, nem értjük a kérdést magát. A fejlődő emberiség (ember) fejlődésében az egyén és a köz kettős alapjain áll s e két tényező alaptermészetének megfelelően járhat csak a helyes úton. Mi sem természetesebb, minthogy az egyén, mikor önmagára kezd eszmélni, akaratosan (addig ösztönszerűen) mindig azon van, hogy az ő egyéni kívánsága teljesüljön s ugyanakkor nem gondol, nem törődik a közösségnek a kérdésével. (Amióta sikerült a közösségnek túlsúlyra vergődni talán az életöztön segítségével, mely élettörvény és isteni törvénynek is nevezhető, azóta mindig teljes biztonságban van a közérték az egyéni törekvésekkel szemben!) Lassanként azonban tudatosan annyit meríthet a köztudatból, hogy abba merül el s elérheti amaz ideális fokot, mikor ismét megtalálja önmagát. Kétséget nem szenved tehát, hogy az *egyéniesség* és a *közösség* kérdése olyan alapvető kérdés, melynek milyensége befolyásolja az ember vallását és erkölcsét.

7. Mind az *egyéniesség*, mind a *közösségnek* megint önmagában van olyan sajátossága, amit éles szemmel észrevehetünk s ha nem akarjuk elszakítani tárgyalásunk fonalát, föltárni kötelességünk. Vegyük először a közösséget, mint amely általánosabb és befoglalóbb fogalom. Az emberi közösség tulajdonképpen egyénekből áll, de ez egyénekből nem mint csupa számokból, hanem bizonyos életfejlődés van minden egyén életében, ami módosítja a közösség életét. A közösség mindörökké több az egyesek számbeli összetettségénél s több annál, amit az egyesek tudnak, éreznek és akarnak külön-külön. Vala-

mint az állatvilágban akár a méhek, akár hangyák nem azok együttesen, mintha külön-külön egyenként vesszük őket, úgy az emberi közösség is több az egyes emberek összességénél. Az emberi közösségben van valamelyes történet, múlt, jelen és jövő, amelyre másképen reagál az egyesekben működő közösség szelleme, mint az egyesek önmagukban külön-külön. Ez nem valami mystikus, megfoghatatlan dolog; ez élettény, amit bármikor lehet tapasztalni. Csak egy egyszerű megbeszélés alkalmával, ahol megindul a közös eszmecsere s bekövetkezik a határozat, látható, hogy más a köz élete, mint az egyes emberek önkakarata, gondolata, érzése stb.

8. Épen így vagyunk az *egyénnel* is. Valamint a közösség egyénekből áll, épen úgy az *egyének* többen közösséget alkotnak. Közösség az, amely már több, mint ők (sokszor olyan esetekben, ahol egy-egy nagy egyéniség megelőzte korát, a közösség egy bizonyos szempontból jelenthet kevesebbet is külön-külön). Az egyén sohasem képes teljesen arra, hogy önmagát megtagadja s a közösséget jelentse az élet szempontjából. Képes ugyan arra, hogy magát alárendelje a köznek s azt szolgálja talán teljes szolgáltsággal is, de ez esetben nyilvánvalóan kevesebb a köznél. Valamint a közösség életében *anyagi* és *szellemi* feltételezettségektől van függővé téve s ezen dolgok *természetének megfelelően* kell berendezkednie fejlődése folyamán, épen úgy van az egyén is. Az egyén is egyfelől szervezeti (testi), másfelől lelki (szellemi) alapokon áll és fejlődhetik. Mind a *testnek*, mind a *léleknek* megvan a maga sajátos törvényszerűsége, amelynek hódolva fejlődhetik az egyén s melynek ellenszegülve, küzdhet és szenvedhet vagy elpusztulhat, minthogy el kell pusztulnia a törvény áthágójának.

9. Az *egyéni élet* keretében szóljunk röviden — amennyire szükségesnek látszik — a *test* (szervezet) és a *lélek* (szellem) követelményeiről. Azt tapasztaljuk évezredek óta, hogy az ember másképen ható tényező nem lehet, csakis úgy, ha szervezete van, ha teste él. A test anyagból való s alá van vetve az anyag törvényeinek azzal a különbséggel, hogy az olyan test, amelyikben megvan az életfeltétel s az élet valamely formában jelen is van, — ha lappangó állapotban is — ott a kémiai, fizikai törvények mellett a biológia, sőt a pszichológia törvényei is érvényben vannak. A test, az anyag, mely élő lelket rejteget, a többi törvények, az úgynevezett természeti törvények mellett a lelki törvények hatása alatt is van. Amíg azonban a lelki élet csak csirájában van meg s ki nem fejlődhetik, nem jelentkezik sem a vallás, sem az erkölcs, csupán csak bizonyos lélektani tények jelentkezhetnek. Azonban a testnek mint feltételezettségnek épen úgy jelen kell lennie s lehetőleg jól kell fejlődnie (ép testben ép lélek), amint az egyéni élethez feltétel a közösség alapvető élete. A lélek a test nélkül, mint szervezet nélkül, ki nem fejlődhetik, nem nyilvánulhat s nem munkálkodhatik.

Az egyéni lélek tehát mint alapon, a testen nyugszik, azzal szoros viszonyban áll s már a legkezdetlegesebb korban is módosítja az élő testet — a más testekhez viszonyítva — a különböző törvényekre való reagálást illetőleg; de fejlődöttebb fokon olyan sajátos új törvényeknek hódol, melyekről amaz alsó fokon egyáltalán nem beszélhetünk. Emez új törvényszerűségek, többek között pl. a *vallás és az erkölcs* törvényei szerint való lelki működésben is kifejezésre jutnak. A vallás és az erkölcs kérdése tehát nem a test kérdése, hanem a léleké; de viszont valamint a lélek jelenléte befolyásolja a test viselkedését az anyag törvényeit illetőleg, a test jelenléte is befolyással van a lélek viselkedésére általában s a vallás és erkölcs elvei nemcsak azt állapítják meg, hogy a lélek hogyan viselkedjen, hanem a test viselkedését is módosítják. Az alsóbbfokú törvény föltétele a felsőbbfokúnak s így a fizikai, biológiai, lélektani az erkölcsinek és vallásinak; s épen ezért helytelen az, amikor olyan esetekben kerestünk erkölcsi és vallási törvényeket, amikor legfönnebb biológiai vagy lélektani törvényszerűségekről lehet szó.

Az egyéni élet keretében eszerint nagyon fontos a test és a lélek törvényeinek a leírt módon való megállapítása.

10. A *közösség* életében is megvan nagy vonásokban a köz szervezeti és szellemi törvényeinek a csoportja. A szervezeti törvény általában azt jelenti, hogy minden közösségnek, mint szerves egységnek, a fennállása és fejlődése bizonyos élet-törvények szerint történhetik; milyenek pl., hogy a szervezet fennállása anyagi javaktól van függővé téve s e javak előállításának és gyarapításának megvan a maguk sajátossága és vannak bizonyos szellemi kapcsok, melyek összetartják a közösséget s célokként, vagy a célhoz vezető eszközökként állandóan foglalkoztatják azt. Más szavakkal: a közösségen belül vannak anyagi és szellemi kérdések és megoldások s ilyen szellemi javakról szóló kérdés lehet a vallás és erkölcs is, mely bizonyos minőséget ad a közösségnek az élet megélésében. Mindezek a kérdések és törvények azonban épen olyan szorosán összefüggenek egymással, mint az egyén életében; sőt talán még inkább itt, a köz mezején, ahol az anyagi feltételezettségnek előteremtése az erkölcsiséggel a lehető legközelebbi viszonyban áll.

11. Miután így legalább nagy vonásokban tudjuk, hogy ki az az ember s hogy akár mint közösség, akár mint egyén milyen természetű s mely törvények hatása alatt áll: jó lesz, ha megvizsgáljuk az ember *vallását*, hogy ezt megtévén, *erkölcsével* is foglalkozhassunk.

Eddigi fejtegetés folyamán megállapítást nyert, hogy a vallás és erkölcs kérdése egyelőre az Isten és ember s ezenkívül is elsősorban az ember ki- és milétére vár feleletet és az ember tárgyalásával kapcsolatban láttuk (6. p.), hogy az egyén

és a köz tényező befolyással van a vallás és erkölcs minőségére. Ezt azonban közelebbről nem értelmeztük s nem indokoltuk meg, de ennek igazsága kitünik a közelebbi megfontolások alkalmával. Eddig még csak addig juthattunk el, hogy az emberi étellel kapcsolatban kiemeltük az emberi élet két alap tényezőjének nagy fontosságát, hogy t. i. vagy az egyéniség, vagy pedig a közösség jut túlsúlyra a társas életben s mind a két tényezőnél rámutattunk a különböző törvényszerűségekre, melyeknek az élet föltétlenül alá van vetve. Megállapítottuk általánosságban (9. p.), hogy a vallás sajátosan a lelki, szellemi élethez tartozik az egyén és a köz életében egyaránt, de természetsszerűleg, törvényszerűleg visszahatással van a testi, szervezeti életmegnyilvánulásokra is.

A vallás (1. p.) az ember és az Isten közötti viszony. Ha most már ezt a viszonyt fel akarjuk deríteni, meg kell ismerkednünk az Isten létével is. Az embert nagyjában ismerjük s most fordítsuk tekintetünket afelé, akit vagy amit Istennek nevezünk.

12. Az *Istent az ember ismerte fel* s ő is imádta évezredek óta. Olyannak ismerte fel, amilyennek lehetett s úgy imádta, ahogyan tudta. Aszerint, amint az egyén, a közösség a maga érdekei szolgálatában állott szemben Istenével, más volt az Isten s más a viszony a között és között. Pl. a fétisek esetében; ott, ahol a mindennapi élet apróbb-cseprőbb követelményei az egyén érdekeit illetőleg kellett, hogy igazodjanak: az isten meglehetősen mostoha elbánásban részesült s el is pusztították, ha nem tudta hatásosan szolgálni az egyén kívánságát. A vadászat és a küzdelem kimenetele, az eledel megszerzése többé-kevésbé a véletlenségtől volt függővé s így a fétis megbecsülése és tisztelbentartása vagy lekicsinylése, megverése és megsemmisítése véletlenül, önkényszerűen következett be. Ez természetes s másképp nem is lehet akkor, amikor az egyén érdeke a legfőbb érdek s minden más érték csak akkor igazi és nyer megbecsülést, ha az egyént elősegíti életében, vagyis őt szolgálja. A fétis-isten a tárgyi világból került elő s habár látható és kézzelfogható volt, az ember mégis valami láthatatlan hatalmat tulajdonított annak, aminek természete felől nem volt tiszta tudása. Az összes isten-fajok közül a fétis volt az, amely leginkább ki volt szolgáltva az egyén önkényének. Világos, hogy a fétisimádó vallása más, mint azé, aki valamely közösségbe tartozva, a közösség istenét vagy isteneit kell, hogy félje és tisztelje. A közösség is lehet szeszélyes, az is járhat el önkényesen; de mivel ott nem minden egyes ember szerencsétől és szeszélyétől függ az isten becsülése, hanem bizonyos állandóbb természetű szokások az irányadók, az isten hatalma és tekintélye is más, mint a már leírt esetben.

Nem célunk, hogy minden fajta vallásosságot példákkal illusztráljunk, csak épen azt iparkodunk kimutatni, hogy tényleg

más a vallás s így a viszony az Isten és az ember között, ha most az egyén, majd a köztényező van túlsúlyban.

Az Isten megjelent a kézzel fogható tárgyokban a természet kebelén, de megjelenhetett olyan helyeken is, ahol már lehetetlenné volt téve a hordozható fétiseknek kultusza; megjelenhetett egyes fákbán, üregekben, barlangokban, sziklákon; szóval bizonyos helyekhez kötött, ahonnan nem lehetett ideoda húrcolni őt. Megjelenthetett a természeti tünetekben, az égi testekben s mindezen esetekben (a fétiseket sem véve ki) a kézzel foghatóban és szemmel láthatóban egyaránt volt valamelyes láthatatlan hatalom, melyet az ember beleképzelt, beleélt az illető istenbe. Nagyon hasonló ahhoz a kis gyermek azon lelkiténye, hogy ő annyi mindent étellel ruház fel (pl. kis baba). Megjelenthetett az isten azonban egyes állatokban, melyek általában a maguk számára szörnyűséges áldozatot követeltek. Az isten ilyen szörnyekben való megjelenése egészen sajátos s külön tárgyalást kíván a rendszeres vallásvizsgálatnál. Ilyen az assyr-babyloni hatalmas Tiamat, melyhez hasonlóknak vélik a héber Tohu-t s idetartoznak a Leviathán-szerű hatalmas szörnyek; e csoportban oldandó meg a kigyók, sárkányok stb. problémája; de már lényegesen másféle pl. az egyptomi állat — istenkultusz.

Akár a sémi népeket nézzük, akiknél *el* (elim, elohim) fejezi ki legáltalánosabban az istenfogalmat, mely kapcsolódik a csillag, magasság, vezetés, szóval valamelyes felsőbbség és hatalom fogalmaival; akár a finn-ugor népek pogány isteneit tekintjük; akár pedig az ő s perzsa vallás elemeit vizsgáljuk, ahol a gatha-kban Zarathustrának tanításai olvashatók; később de sokkal inkább a kialakult Mithra kultuszt bámuljuk, vagy pedig a hindhizmus brahmán tanításaival foglalkozunk: mindenütt azt látjuk, hogy a közösségtől, amely a nevezett vallások isteneinek hódol, föltétlen hódolat és számtalan *áldozat* kívántatik meg. A Molochnak uralma, a krétai Minotaurusnak szigora mind, mind kegyetlen módon követeli a meghúnyászkodást és az áldozatot.

Általában elmondható, hogy az az isten, vagy azok az istenek, akik az egyéni embernek egyéni isteneiként jelentkeznek, maguk esnek a legtöbbször az egyéni önkény áldozatának; de az és azok, akik a közösség kormányzására képesek, maguk zsarnokai a kezdetlegesebb fokokon a népeknek, a közösségnek. A törzs istene éppen úgy óhajtja az áldozatot, mint a családé az elsőszülöttet s teljes föltétlenséggel követeli a *vérbosszút*. Az ismeretlen hatalom félelmet gerjeszt az emberek szívében s ez a félelem igen sok istennek hívőiben az istenimádás igazi alapja. Az isten haragos és engesztelést követel, ami az áldozatban fejezhető ki csupán. Az áldozatban, amely elsősorban csak anyagi lehet s csak a legfinomultabb alakjában válik szívbenivé és lelkivé.

A közösség istene úgy alakul, amint maga a közösség is. Most család, majd törzs s talán egyes városok, tartományok és országok istenei alakúlnak ki, míg végre egyetemessé nőheti ki magát egyik-másik. De az élet szerveződésével együtt jár a kultúra fokozatos fejlődése is s a halász-vadász időköt, nomád, földmivelő s városi kultúra váltja fel, vagy módosítja. Ennek megfelelőleg az istenek is mások és mások. A nomád és földműves kultúrák s isteneik összeütközését szépen szemlélhetjük az Ószövetségben; míg a városi isteneknek küzdelmét s sikere esetén nemzetivé való válását legérdekesebben az assyr-babyloniai történet tárja fel. Ugyancsak itt látjuk a nagy mindenség hatalmas isteneinek sokaságát egymás mellett békésen munkálkodni, kik az égi Anu, a földi Bél és a tengeri (vizi) Ea triászában az élükön az Annunaki és az Igigi társaságában mindeneiket kormányoznak. A nemzeti istenek közül a legjellegzetesebb nem Márduk, Hammurabinak dinasztikus istene s a teremtés főhőse, ki legyőzi Tiamatot, — hanem a zsidó Jáhvé, aki egyfelől a mindenség ura és alkotója, de másfelől és az a legfőbb hivatása — a zsidó népnek sajátos nemzeti istene, aki a népet a többi közül kiválasztotta. E kiválasztott nemzet az igazi cél s más népek csak eszközi értékkel bírnak, mint a favágó kezében a fejsze és a fűrész.

A Kínaiak sárkánybirodalma s a mikádók országa (Japán) szintén közelkerülnek az éghez s Kina pláne „mennyei birodalom” néven szerepel, amit a zsidók soha el nem értek, tekintettel arra, hogy az eschatologia netovábbjában, a *jelenések könyvében* is, csak Jeruzsálem lesz mennyeivé.

Nincs mért hivatkoznunk a tibeti Lámaizmus sajátos világára s foglalkoznunk egyelőre a Buddhizmus, vagy az Iszlám világával, — még kevésbé kell közelebb eső fogalmakkal előhozakodnunk, hiszen ezekből megállapítható, hogy tényleg mások azok az istenek, akiket az emberi közösség róvására túlsúlyba jutott egyének imádnak, vagy felhasználnak, mint azok, akik a közösségnek istenei. Világos az is, hogy a közösség istenei is különböznek egymástól, amint a közösség maga fejlettebb, vagy fejletlenebb. Ez utóbbiak azonban egy közös vonással rendelkeznek s ez az, hogy imádóiktól áldozatot követelnek.

Minden isten kivétel nélkül (még a fétisek is) olyanak van feltételezve, aki erős, hatalmas, fennebbvaló s akitől félni kell és várni kell valamit. A gyengeséget, tehetetlenséget senki sem óhajtja és nem bámúlja, nem értékeli és nem imádja, mert a gyengeség az élet veszedelmét s nem sikerét mozdítja elé; a gyengeség a halálhoz s nem az élethez vezet. Egyszóval az ember istene mindig hatalmasabbnak van elgondolva, mint az ember maga s mindig segedelem és siker, haszon és önmegmentés okozója lehet, ha t. i. akar. Ezt az akaratot megindítani az illetők érdekében van hivatva az áldozás, az értékek felajánlása.

Nem illik tehát az isten eddigi fogalmára a megállapítás: *az isten szeretet*. Itt az isten legfőbb hatalom, erő, bosszúállás (v. ö. vérbosszú és tálió elve stb), félelmet gerjesztő nagyság s ezért talál olyan jól az ilyen imádásának kifejezésére a régi megállapítás és szóhasználat: *feljétek az istent; istenfélelemmel járuljatok elébe!*

13. Az ember szeretné a vallás lelki alapjait valahol a *szeretethez közel, vagy a szeretben találni meg*, ahová Jézus emelkedett; de amíg nála az Atya (tehát a család legszentebb fogalma) szeretet és szeretettel közelíthető meg, addig a vallásfejlődés történetében még ott is, ahol az őseket tisztelik s azok szellemének áldoznak, a félelem és a rettegés a legsajátosabb lelki motívum. Ez különben egészen természetes az ember történetében, hiszen az igazi szeretet a legmagasabb lelkiműveltség esetén is, mely a tökéletesség mellé kerül életünkben, csak eszménykép lehet. Ezeknek meggondolása mellett, az előző pontban elmondottak után, *iparkodjunk közelebbről megállapítani az Isten mibenlétét*. E kérdéssel kapcsolatban fölmerülhet a *kinyilatkoztatás* gondolata s el kell döntenünk, hogyan gondoljuk az Istent megismerhetőnek. Nem állítjuk, hogy az Isten nem nyilatkoztatja ki magát, mert hiszen minden megismerésünket kinyilatkoztatásnak is felfoghatjuk; de egyelőre — eddigi tárgyalásaink alapján — csak arról beszélhetünk jogosan, hogy az ember törekszik megismerni az Istent. Már említettük, hogy csakis *arra való képességei* útján ismerheti meg Istenét. Az ember kialakulása alatt lelkileg, szellemileg csak lassan gazdagodik s lépésről-lépésre alkotott fogalmai is módosuláson, tán gyökeres átalakuláson mennek keresztül. Kezdetben nem tudja felfogni, hogy az általa ismert világ egységes s nem is keresheti annak láthatatlan szellemét: azokban a tárgyakban véli megtalálni az övénél nagyobb erőt, amelyekkel találkozik életében naponként, vagy tán ritkábban. Felfogása nem egyetemes; csak részleges. Ő maga leginkább a megélhetés kérdéseivel van elfoglalva s ebben várja és keresi a segédelmet, erre veszi magához istenét (félis stb.). Szóval, ami rá nézve a legégetőbb, a legfontosabb s *lelkiállapota szerint* a legnagyobb értékkel bír, abban keresi, találja és ismeri meg istenét. Ha vilásképe bővül egyfelől a természetben, másfelől pedig érdekeltége növekedik a közösségben, istenei, vagy istene is lényegesen más tulajdonságuaknak ismertetnek fel. Lassan, későre jöhet el csak az egy Isten felismerése a világegyetem egységes felfogása mellett. A természet és az ég, a víz és a levegő, a múlt és a jelen s az emberi közösség világa ezernyi-ezer istent teremt az ember számára; illetőleg ezernyi-ezer istenben véli megismerni az ember az Istent!

Úgy fejezhetnek ki az eddigieket, hogy az ember az ismeretlen próbálja megismerni s a nagy ismeretlenben és annak részleges megnyilvánulásaiban fogja fel amaz erőt és ha-

talmat, amelyet félni kell s amely akár egyetemességében, akár részlegességében áldozatot követel.

Az Isten *valójában* soha sem más annál, akit a legfejlettebb fokon szerető édes Atyának fogunk fel; csakhogy az ember fejletlenségének megfelelő alakban jelentkezik s megfelelő körben munkálkodik. Az Isten, akár egyetemesebb, akár részlegesebb, akár fölemel, akár lesújt: végeredményben mindig az ember lassan kialakuló tökéletesedését célozza s nem egyéb amaz örök gondos tevékenykedő hatalomnál, aki az életet ezer változatban sajátos kifejlésre vezeti mindenütt világegyetemében.

14. Nem állapítható meg, hogy mikor kezdődik az Isten kiabrázolója s az is kérdéses, hogy a későbbi bálványiszobor kezdetben is szobor, tehát képmás akart-e lenni, vagy pedig egyszerűen csak jel, avagy tartózkodási hely. Még az is kérdés lehet, hogy a bálvány valójában általában istennek ismertetett-e el, vagy pedig csak jelképének s a láthatatlan Isten látható tartózkodási helyének. A bálványistenek táplálása mindenesetre arra vall, hogy legalább a nép (ha nem is a papi osztály) hitt a bálványok istenségében. E ponton egy új fordulóhoz jutottunk. A vallás is általában mindég egy és ugyanazon időben más és más volt a *népnel* és a *papi osztálynál*. Ez természetes, mert hiszen két ember sem kapható, akinek vallásossága s általában bármely lelkifelfogása teljesen egyenlő legyen. De a közönséges nép és a papi osztály vallásos tudatának szembeállításából a szempontból fontos, hogy itt egy eddig teljesen új tényező jön be gondolkozásunkba s ez az, hogy bizonyos emberek tudatosan óhajtják irányítani másoknak vallásos életét és ténykedését. Így fejlődik ki a sok formáság és ceremónializmus, ami sokszor elnyomja a vallásos lélek közvetlen megnyilvánulhatását. Nemcsak a magusok (Perzsia), a sámánpapok (finnugorok), a varázslók (India), hanem a kifejlett, ú. n. papiosztályok is (Assyr-Babilonia, Izrael és Júda, Budhizmus stb.) mindig a látványosságra és az áldozatra fektették a fősúlyt s óriási mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy az ú. n. opus-operatum kifejlődhessék a népek életében s a lelki kialakulás minél későbbben következhessek be. A papi osztályok által szolgált istenek óriási hatalomra tettek szert s különösen ott, ahol ez osztály az államhatalommal szövetkezve volt (csaknem mindenütt), soha el nem mozdítható teherként jelentkezett az isten a népek számára. Az Isten magasabb felfogása s a vallás igazi mélysége nem is ez osztály opus-operatuma, hanem a nagylelkű, hatalmas bátorságú és Isten igéjét szóló *emberek, próféták* útján következhetett be.

15. Lássuk ezt a magasságot!

Az eddigiek szerint az Isten hatalom, erő, nagyság s akár egyedül, akár többedmagával jelentkezik, mindig hódolatot követel és valamelyes olyan szentséggel rendelkezik, mely

miatt őt sem látni, sem megközelíteni nem szabad, nem lehet. Ilyen volt Jáhvé is, kinek megjelenési helyéhez (Horeb hegyi csipkebokor) nem mehetett közel Mózes, mivel szent (Tabu) volt a hely; de sokkal inkább ilyen Japán szellemi uralkodója: a Mikado (vagy Dairi), aki az istenek fölé emelkedik (maga is isten lévén, t. i. a napisten megtestesítője) s akire sem a nap, sem a hold nem méltó, hogy rásüthessen, annyira szent (tabu) ő.

Az isten(ek) lénye és milyensége meghatározza a viszonyt, mely közték és az ember közt létesül, eldönti a vallásnak sorát, melyet az ember vall és gyakorol. Nem is szükség e viszonytal közelebről foglalkoznunk, hiszen elég világos, hogy a közösségben élő embertől az eddig fölemlített istenek (vagy isten) föltétlen hódolatot és gyakori áldozatot követelnek; az istenek, akik szentek — az emberektől, akik kicsik, gyarlók és bűnösök.

Azonban egy Gautama (Buddha); egy Zaratusztra, egy Konfucius és Laotse, a héber próféták s ezek legnagyobbja Jézus (Krisztus) annyira emelkedett az isteneket vagy istent illetően s olyan mélységeit fedte föl az emberi léleknek, amilyeneket eddig nem láthattunk a vallás történetében. Mindenik más sajátossággal bír: egyik az öröklétbe merül el és ott világosodik meg, hogy megfejtse a nagy titkot s a Nirvanába mélyedve, azonosul az igazi egyetemes étellel s vezet példája által az élet valóságai felé; a másik Ahura-Mazdában látja meg a világ szellemét, lelkét és bár nem tisztítja meg a nagy mindenséget a szellemek sokaságától, mégis felismeri az egységes alapot és világszellemet; a kínaiak a gyakorlati élet kérdései megoldásán töprengenek, de felismerik a taoizmusban az élet és szellem fejlődését, az isteni lélek munkáját és hatását; s a héber próféták meg a mennydörgés hangja és villám cikázásaként írják az ember tudatába, hogy akinek Isten többet ad, attól többet is vár s tökéletessége föltétlen igazságán alapszik. Mindezeknél azonban sokkal szebben és tisztábban lát ama nagy próféta, aki Jáhvé zordonsága és kérlelhetetlen igazsága fölé odaemeli a teremtő, gondoskodó, könyörületes és szerető édes jó Atyát és annak eljövendő országát: a legfölkétebb Istent s a legboldogítóbb viszonyt az Istennel: a *legigazabb vallást*. Az igazi magasság tehát az lett, amidőn a világegyetem s benne az ember egy egységes szellemet ismert meg, aki személyes, egyedüli, szerető jóságú s egylényű az ember lelkével, kinek szíve tiszta s lelke tökéletességre sóvárgó. Zaratusztra Istenországa nem olyan szép és fölemelő mint a Jézusé.

16. Megismerve a nagy próféták által tudatra emelt egyetemes örök Istent s legfönségesebbnek ismerve el ezt Jézus felfogásában az Atya alakjában, elemezzük egy kissé a viszonyt, amely van az Atya és az ember között.

Amint láttuk, az ember társas lény s leghelyesebben akkor él, ha a közösséget megbecsüli. Három viszony képzelhető el az egyén és a közösség között s a három viszony olyannak is tekinthető, mint amely az emberi fejlődéssel kapcsolatban egymásután szükségszerűleg következik be. E három viszonyban az élet törvényszerűsége jelenik meg. 1. Lehet az egyén kizárólagos a közösséggel szemben; 2. beleélheti magát a közösség szellemébe úgy, hogy elveszíti egyéni sajátosságát, 3. a közösségnek lehet igazi önálló munkás tagja s így mind *egyéni*, mind *társas* törvényének megfelelőleg élhet. A közösség először a családban, majd törzsben, nemzetben, emberiség egészében s Istenországában jelenhetik meg. A nagy vallásalapítók közül Gautama nem adott semmit a személyes jellegre úgy, hogy az ő Nirvanája még a Leibnitz monászhai összességénél is sokkal merevebb és élettelenebb, az egyéni élet szempontjából. Zaratusztra magasztos eszmét táplált az Istenországáról s bár Ormuzd és Ahriman dualizmusa jóformán utána állott elő, mikor a mágusok elsekélyesítették a nagyszerű tanítást, mégis az ő tanítása nem tudta annyira tökéletesen, szervesen megoldani az emberiség hivatását az Istennel kapcsolatban, mint a Jézusé. A közösség a *családnál* kezd szerveződni s Jézusnál a *családi* egyesülésben éri el tetőfokát, legszerveesebb és legegységesebb formáját. Ennek a családnak feje a jézusi Isten, tehát Atya, mint az igazi szerető, gondoskodó szülő — csakhogy teljes tökéletességgel. Az Istenországa magába öleli az emberi közösség minden szerves formáját s igazi értelemmel és tartalommal ruhazza fel a faj és nemzet jelentését is. Egy kibékítő, felölelő, harmonizáló fogalom az Istenországának fogalma. Itt az ember önkényüleg és a közérdek rovására nem emelkedhetik Isten fölé; a köz szelleme nem nyomja el az egyén kifejllett voltát s nem veszi el amannak értékét, hanem az egyes a köz értékeképpen szervesen nő bele Istenországába s mint az Atyának gyermeke, teljesíti legszentebb kötelességét, éli mély hivatását egész lényének művelésében s minden jó képességének folytonos hivatásszerű munkálásában. Az egyes kisebb az egyetemes szellemnél, a gyermek az Atyánál s benső alázatot is érez azzal szemben, de áldozatot csak szívben és lélekben hoz az Isten számára, aki lélek s akit lélekben és igazságban kell imádni. Itt érvényesül az értékes lélek szeretete az értékekkel szemben s erre talál a magasztos mondás: *Az Isten szeretet!*

17. Miután a fenti pontokban sikerült rámutatni az Isten kilétére és ama viszonyra, amely közte és az ember közt van; szóval miután a vallás kérdése általánosságban megoldást nyert, forduljunk az **erkölcs** kutatása felé, fönntartva a kettő közti viszony tárgyalása idejére a vallásnak, mint lelkiténynek, közelebbi megállapítását.

Mindjárt a kiindulás alkalmával (1. p.) meghatároztuk az

erkölcs mezejét s az embernek embertársához való viszonyában láttuk az erkölcsiséget. Az *erkölcs*, *ethosz*, vagy *moralitás* bizonyos szokásra, megszokottságra, tradícióra stb. útal, melynek az ember magát alá kellett és kell hogy vesse. Az erkölcsiség az embernek tulajdonsága s egyedül csak az ember lehet erkölcsileg felelős, cselekvő és ható tényező, akivel meg kell közelebbről ismerkednünk, ha az erkölcs kérdését elemezni és megérteni óhajtjuk. Az ember, aki társas lény s akinek önmagával és embertársaival szemben kötelességei vannak. Igaz, hogy a vallásos embernek nemcsak Istenével, hanem saját magával szemben is nemcsak kötelességei, de mivel amott az illető a mindenható Istennel áll szorosabb viszonyban, a vallásosság tényében közvetlenebbül van meghatározva alázatos viselkedése, mint akkor amikor embertársaival szembeni viszonyát kell megélnie, mivel ez utóbbi esetben az énje nem annyira eltörpülő a más énjéhez viszonyítva, mint volt az abszolút Istennel szemben. Szóval, az erkölcs kérdésénél az egyesnek önmagával szemben való kötelességei sokkal inkább hangsúlyozandók, mint a vallásnál s így az emberek közt levő viszonyoknak megállapítása az egyénnek saját magához való viszonyával kibővítendő. Az *erkölcs tehát azon cselekvésben valósul meg, melyet az ember saját magával és embertársaival végez.* ✕

18. Ha ezt tisztán látjuk, vizsgáljuk meg az embert egyszer *saját magával*, majd pedig *embertársával* szembesítve.

Az egyén élete alá van vetve a fejlődésnek, ami azt jelenti, hogy egy kezdetlegesebb állapottól egy tökéletesebb felé halad s ez úgy érhető el, ha az egyén maga a bennelevő jó lehetőségeket lassanként valóra váltja, ha benső törvényszerűségeinek megfelelően apránként kialakul, kifejlődik. Ez a kialakulás azt jelenti, hogy a szemlélődő én fokozatosan öntevékenykedő, cselekvő egészszé válik s a hivatásos cselekvésekben valósítja meg magát s magában a jót naponként. Az egyén fejletlenebb állapotból juthat egy fejlettebb állapotba s ez útjában őt az vezet, hogy mit tart *jónak*. Jónak egyszer saját magára nézve. Amit jónak tart, azt értékeli; amit értékel, aszerint igazodik, lehetőleg azt iparkodik megvalósítani s így cselekvése értékelésétől függ. Értékelése azonban függővé van téve egész lényétől: *testétől és lelkétől*.

Önmaga sok tekintetben kivonhatja magát a közfelfogás alól s ebben az esetben inkább cselekedhetik tényleg a saját maga kedve és értékelése szerint; de megtörténhetik, hogy a közfelfogás uralkodik rajta s akkor saját maga is a szokás hatalma alá kerül. Ha csak saját maga volna s így önmagában állana, talán a gyönyör (hédoné) a haszn és szellemi kiválósága (intelligencia) szabná meg számára a jót s cselekedeteit aszerint végezné; de mivel az egyes mindig egy közösséghez tartozik, ez mindig valamelyes befolyással van rá. Így

megtörténik, hogy önmagával szemben való eljárásában a köznek esetleges előítélete, megszokottsága fogja őt irányítani. Megeshetik, hogy saját maga szívesen a gyönyörnek élne, vagy a haszonért dolgoznék, de a köznek elítélő felfogása nem engedi meg ezt, hanem más eljárásra kényszeríti. Ebből világosan látszik, hogy a jónak megállapításában s önmagunk számára való megvalósításában nem mindig az egyén, hanem igen sokszor a köz határoz. Amint az egyén kizárólagosabb vagy a köz nagyobb értékű, az egyén aszerint más- és más-képen jár el a jó cselekedetek gyakorlásában. Önmagammal szemben tehát eljárásom indító oka lehet testi, vagy lelki gyönyöröségemnek kecségetése, vagy a haszon reménysége, lehet a közfelfogás hatalma, vagy pedig a jónak önmagáért való cselekedni akarása. Saját magam belátom helyzetemet s helyzetemben felismerem lelkemnek benső sugalmát s valamit helyeselek vagy helytelenitek, valamit jónak tartok, valamit nem. Önmagammal szemben egyszer és mindenkor kötelességem, hogy amit jónak tartok (ha a szokás hatalma alatt is), azt cselekedjem és mindég csak azt cselekedjem, amit jónak tartok. Cselekedeteim irányulhatnak önmagam és mások felé s bármikor, bármilyen körülmények közt magam csak akkor vagyok erkölcsös és cselekszem helyesen, *ha azt a jót cselekszem, amit én jónak itélek*. Az én ítéletem indító oka önmagamban lehet, de lehet rajtam kívül valamely más tényezőben is. Minden esetben tartozom a legjobbat cselekedni, amit a legjobbnak vélek, gondolok, itélek. Vagyis önmagamot megtagadnom soha sem szabad; igazságomat feladnom és cserbenhagynom a kivitelben nem lehet; magamat képmutatással és áltatással csalnom megengedve nincs. Tartozom önmagamnak teljes nyíltsággal és teljes becsületességgel; önmagamhoz hűnek kell maradnom minden esetben. Ez tulajdonképeni alapja az erkölcsiségnek, mert aki önmagát — fejlődő életének különböző szakáiban és fokain — megbecsülni nem képes, aki nem tud az igazsághoz hű maradni és nem képes a jóságot föltétlenül cselekedni: az másokkal szemben is elesik s képtelen lesz erkölcsi személyképen élni életét. Belátható ezek után, hogy az embernek embertársához való viszonya akkor erkölcsös, ha az egyes önmagával szemben mindig érvényben tartja a teljes őszinteség keretein belül a legjobbhoz való ragaszkodás lelki követelményét. Önismeret és önmegbecsülés az egyetlen lehető alapja a más megbecsülésének s így a jó föltétlen cselekedésének.

Emberrársam az én testvérem, vagy pedig egy második énem, avagy az Istennek gyermeke s így minden esetben önmagában értékes valami éppen úgy, mint saját magam s irányában eljárásom nem lehet más, mint saját magammal szemben volt. Itt van az igazi értelme a mondásnak: „Amit akarsz, hogy mások cselekedjenek veled, te is azt tedd másokkal.“

Ez nem jelenti természetesen azt, hogy az ember a mértéke mindennek, logikai, igazságszerű érvennyel fejezvé ki gondolatunkat; legfőbb csak azt jelenti, hogy a cselekvő ember számára lelki élete különböző szakáiban, tehát pszichológiailag nincs más mértéke, mint saját maga, melyhez mindeket alkalmaz, hozzámér. Értelmezvén a dolgot közelebről, ez azt jelenti, hogy a *jóság* nem az embernek cselekvő ténykedésében van, tekintet nélkül a szándék és cselekvés minőségére, hanem van egyenesen érvényes jó, erkölcsi érték, amelyhez méri a cselekedeteket az, aki ennek tudatában és ismeretében van. Aki azonban csak ott áll még, hogy pl. a törzsi vérbosszú kivánalmának hódol s nem látja be, nincs tudomása, fogalma pl. a jézusi szeretet erkölcséről: az azért lehet erkölcsös, kötelességét teljesítvén a törzs ellen vétőnek megbüntetésében, kiirtásában. A jóságnak föltétlen értéke és egyetemes érvénye van, de az élet megélésében az ember csak relatív magasságokig juthat s ezeket is lassan közelítheti meg. Minden relatív magaslatnak megvan a maga köre és törvénye s ott csak a törvénynek hódolva lehet jót cselekedni. Ugy főnőbb és főnőbb, amíg az ember képes egyetemes szemléletre szert tenni s világát, munkakörét sub specie aeternitatis tekinteni és — emberileg beszélve — a tökéletes érték szerint irányítani cselekedetét. Az egyénben, mint a köznek szerves tagjában, jelenkezhetik amaz érték, amelyben önmagában található meg az igazi érték s ez lehet pl. az a *jobb-én*, aki el van híva, hogy tökéletességre törekedjék s minden tekintetben sajátosan, önértékként hatván, az igazság létesítésének egyik nélkülözhetetlen szerepe lehessen. Nem ismerjük el az erkölcsi relativitás elméletének helyességét, mert belátjuk, hogy a relativisták a szofisták tévedéseibe esnek s így egyetemes érzésű önértékűséget keresünk az erkölcsi világréndben; de ugyanakkor meg kell látnunk, hogy az ember napi életében bizonyos relatív értékek azok, mikért a nagy tömeg állandóan küzd. Mivel ezen relatív értékek (pl. a család, törzs, nemzet stb.) tulajdonképen arra valók, hogy általuk, bennük, segítségük folytán valamikor létesülhessen amaz egyetemes testvériség, vagyis a kialakulásban segédeszközök ama magasabb világ kialakításában s így tulajdonképen nélkülök nem valósulhatna meg a történet folyamán az önértékek és egyetemes értékek világa: egészen érthető és természetes, hogy a gyakorlati életben ezen relatív értékekért munkáló embertársainkat, akik nem képesek magasabbra emelkedni, de felfogásukhoz képest becsülettel végzik munkáikat, erkölcsösöknek nevezzük s megbecsüljük. E fejtegetések után nyilvánvaló, mennyire fontos, hogy az egyén önmagával szemben való kötelességeinek eleget tegyen. Az egyénnek mindig arra kell törekednie, hogy amit a lelki fejlettségéhez mérten a legjobbnak tart, azt akarja és azt cselekedje. A cselekvés az akaratall együtt alkotja az erkölcsi cselekedetet.

Formailag tehát — anélkül, hogy a kifejtés tárgyával e helyen bővebben foglalkoznánk — megállapítható az, hogy az *egyesnek legjobb meggyőződését kell követnie minden időben akarataiban és cselekvésében s ekkor erkölcsös életet él.* Nagyon fontos ennek hangsúlyozása: *a jót kell követnie, amit jónak tart és pedig jónak a lehető legtöbb ember számára.* Itt van Bentham felfogásának igazi értéke e helyen. Megtörténhetik ugyanis, hogy valamely hatalom, vagy közfelfogás az emberek egy csoport érdekei ápolására kényszeríti (pl. a vérbosszú esetében) s lehet, hogy 1000 ember közül 999 föltétlen jónak tartja ez érdekek török-szakad védelmét, de talán az az egy (1) magasabb szempontot lát meg s több ember boldogságát, épességét stb. szeretné munkálni és ha belátását követi, akkor a kisebb kör előtt áruló lesz, míg a nagyobb körben készíteni kezdi az átmenetet. Erkölcsösen tehát az cselekszik s magával szemben helyesen csak az jár el, aki amit valójában jónak tart, azt követi. *Akinek van jobb belátása, de bármi ok miatt megalkuszik azzal s nem azt követi, hanem a kényszernek enged: nem jár el erkölcsösen.*

Valamint a drót rugók (Leibnitz) mindig a legnagyobb feszülésben vannak s valamint a vashidak a teher alatt mindig a legutolsóig iparkodnak keményen megállani s elmennek az egyes részek az összetartozandóság legutolsó határáig: hasonlóképen az embernek is állandóan azon kell lennie, hogy a jót illetőleg mindég tovább — előbbre mehessen — tökéletesedhessen. Az ember ugyanis fejlődő lény s annál erősebb és hatékonyabb, minél inkább előre halad a jó gyakorlásában.

19. Eddig jóformán csak arról volt szó, hogy az egyes az életközösség különböző formáiban mivel tartozik saját magának, ha az erkölcs mezején akar munkálkodni. Most nem lesz érdektelen az egyes életével kapcsolatban az ő életében végbemenő különböző törvényszerűségekre fordítanunk figyelmünket.

A test, a szervezet sokszor akadályozhatja az embert gondolatai végrehajtásában; de mindig csak ennek segítségével juthat valamire. Ebből két dolog következik: az egyik, hogy a testet minél alkalmasabbá tegyük a lélek munkálhatására; a másik, hogy a testből minél inkább eltávoloztassuk a hátráltató elemeket. E két dolog egynek is tűnhetik fel, de határozottan megkülönböztetendők egymástól. Az első esetben arra gondolunk, hogy a *test ápolása és táplálása* erkölcsi követelmény, mihelyt belátjuk azt, hogy a táplálás és ápolás föltétlen hatással van az egészségre, az egészség a gondolatvilágra s a gondolkodás a cselekvésre és így végeredményben a nagy világ kialakulására. Az egészségre irányul a táplálás és gyógyítás ténye egyaránt s az ezekkel való törődés azért erkölcsi kötelesség, mert a szervezet épisége nélkül sokkal nehezebb magasabb erkölcsi értékek megvalósítása. Ép testben ép lélek... mondja a klasszikus világ s ismétlik Locke és mások. A testtel

való törődés pedig erkölcsi kíváncsalom azon szempontból, hogy a szervezet minél fejlettebb, épebb, egészségesebb lehessen.

A második esetben pedig arról van szó, hogy amaz előbb említett gondoskodás nehogy túlmenjen a határokon s nehogy a test vágyai és kíváncsagai, a kényelem és a restség, az élvezet és a gyönyör megöljék az akaratot. Ha a testet önmagáért műveljük, Platon szerint is egyoldalúságba és a lélek vesztélyébe rohanunk. A test legjobb esetben a lélek erőteljes eszköze, tehát nem teljesen önérték és viszont nem csupán rabszolgája a léleknek, amely őt sanyargathatja kénye-kedve szerint, hanem a kettő egymással és egymásért kell, hogy éljen. Az erkölcsi törvény az egyén életében akkor létesülhet legteljesebben, ha az egyénben a különböző törvényszerűségek mind harmóniában munkálkodnak, az ember célját megvalósítandók.

(Folytatása következik.)

Dr. Kiss Elek.

VALLÁS ÉS TEOLÓGIA.

A teológia, mely egykor az összes tudományok vezető ága volt, lassankint mind többet és többet veszít népszerűségéből s általában az életben elfoglalt szerepének fontosságából. Nemcsak azok körében, kik a vallási kérdésekkel szemben általában közömbösek, hanem még azok körében is, kiknek számára a vallás ma is olyan, mint a mindennapi éltető kenyér, — bizonyos elridegülés tapasztalható a teológiával, mint tudománnyal szemben. A régi teológiai rendszerek tanításait megcáfolta a fejlődő élet, a tudomány. Az emberek bizalmatlanok lettek azokkal a dogmákkal szemben, melyekbe a teológiai tudomány a keresztény vallás vélt igazságait summázta; sőt azok, akik nem tudták a vallás és a teológia megállapításai, a dogmák közt a különbséget megtenni, az utóbbi abszurd és a józan észszel ellenkező tanításai miatt a vallással szemben is, mint — szerintük — a középkor szellemi maradványával szemben, közönyösekké váltak.

Ha egyébert nem is, már csak a fogalmi tévedések tisztázása céljából is, szükségesnek látszik, hogy a vallás és teológia fogalmát nagy vonásaikban tisztázzuk s azoknak egymáshoz való viszonyát megvilágítsuk.

Vallás és teológia, két külön fogalom annyira, hogy a vallás, mint benső lelki jelenség teológia nélkül is elképzelhető; viszont vannak teológiai rendszerek, melyekben vajmi keveset találunk a vallás élő elemeiből. A teológiai rendszerek korok és körülmények szerint állandóan változnak, a vallás azonban mint lelki élmény, mindig és mindenütt egy és ugyanaz. Külső formái megnyilvánulása változik ugyan, de szellemi jelentése